

מכילתא

כתב עת לתורה ולחכמה

העורכים

עדיאל ברויאר • הרב יעקב ישראל סטל • משה דוד צ'צ'יק

מזכיר המערכת

מנחם טייטלבוים

גליון ב • כסלו תשפ"א

כתובת המערכת:
mekhilta@mekhilta.com

ISSN: 2707-4900

© כל הזכויות שמורות
ירושלים תשפ"א

המחברים מתבקשים לשלוח את מאמריהם ערוכים, מוקלדים
ומותקנים על פי כללי התקנה מקובלים ועקביים
אין לשלוח מאמר שנתפרסם או שעומד להתפרסם במקום אחר
תוכן כל מאמר הוא על אחריותו של המחבר בלבד, כולל
מאמרים ותגובות של חברי המערכת

המאמרים

5	הרב יעקב ישראל סטל	פיוט 'אשורר לצורי שירה עריבה' בהלכות יום טוב לר' משה בירבי בנימין הסופר מרומא
27	הרב אריאל אפרים אהרונוב	זיהוי התוספות למסכת זבחים כתוספות שאנץ
87	עידן פרץ	נוסח קטלונאי: קווי יסוד בתפילות הקבע ומערכת הפיוטים
129	שמחה עמנואל	שניאור זק"ש: רשימת כתבי היד באוסף גינצבורג (חלק ב)
179	הרב אברהם ביטון	מנהגים לכל השנה מארץ אשכנז
201	הרב יהודה זייבלד	המהדורה הראשונה של 'עקידת יצחק' לר"י עראמה
253	הרב רפאל קרויזר	פולמוסים בדרכי כתיבת שמות ערים בגיטין ומשמעותם
293	מאיר וולגלרנטר	הגיית היוד הדגושה במסורת טבריה

ביקורת

311	הרב אברהם ביטון	על 'ספר האורה' מהדורת מכון ירושלים

המשתתפים

alfabita99@gmail.com	הרב יעקב ישראל סטל
a6190283@gmail.com	הרב אריאל אפרים אהרנוב
sidurcatalunya@gmail.com	ד"ר עידן פרץ
simcha.emanuel@mail.huji.ac.il	פרופ' שמחה עמנואל
avibiton248@gmail.com	הרב אברהם ביטון
yehuda10@enativ.com	הרב יהודה זייבלד
refael.kroizer@gmail.com	הרב רפאל קרויזר
meirwohl@gmail.com	מאיר וולגלרנטר

הגיית היור הדגושה במסורת טבריה

מאת

מאיר וולגלרנטר

על החשיבות הנודעת למסורת הלשון העברית של אנשי טבריה אין צורך להכביר במילים. די אם נצטט את דברי ר' יונה אבן ג'נאח בספר הרקמה: 'אנשי טבריה [...] הם הצחים בלשון מכל העברים ויותר באור מכולם'.¹

* ברצוני להביע תודתי העמוקה לרב יעקב ישראל סטל, על עזרתו ועידודו המרובים. תהי משכורתו שלמה מעם ה'. תודה מרובה גם לרב יוסף אביב, שקרא והגיה טיוטה של המאמר, וכן גם לד"ר עמנואל מסטיי, לר' אוריאל פרנק ולר' יעקב לויפר שקראו את המאמר והעירו הערות מועילות, ולפרופ' אילן אלדר שקרא את המאמר ועודד אותי. תודה גם למשתתפים בפורום המקוון אוצר החכמה, על העזרה שהעניקו לי. עם השלמת המאמר נפטר סבי הרב ישראל אלעזר וולגלרנטר זצ"ל. בין התחומים הרבים בהם הוא עסק, ואותם הוא למד ולימד, תפסו לשוננו הקדושה ודקדוקה מקום מיוחד, משחר נעוריו ועד יומו האחרון. הוא העביר אהבה זאת לדורותיו אחריו ונטע אותה בתוכנו. מאמרי מוקדש לזכרו הבלתי-נשכח. תהא נשמתו צרורה בצרור החיים. מקראה לסימונים פונטיים המשמשים במאמר: g = גימל; d = דלת; j = יוד; dz = ג' גרושה; z = ג' גרושה; tʃ = צ' גרושה; j = עיצור חכי (או: וילוני מחונך), סותם, קולי הנשמע כמעין תרכובת של גימל ויוד (gi) או דלת ויוד (di); השווה Gairdner, להלן הערה 7, עמ' 23; te = עיצור מכתשי-חכי, מחונך שורק, אטום.

1 ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח, בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, מהדורת מ' וילנסקי וד' טנא, מהדורה שנייה, ירושלים תשכד. על החשיבות המיוחדת שנודעה למסורתם הלשונית של אנשי טבריה ראה: ב' קלאר, מחקרים ועיונים בלשון בשירה ובספרות, ירושלים תשיד, עמ' 204-205; ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 250 הערה 43; א' אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הורית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנד, עמ' 7-8; אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, עמ' 21-22 והערה 77, עמ' 29 (הפרק כולו עוסק ברקעה ההיסטורי של טבריה העיר ופריחת תורתה); ש' מורג, עיונים בעברית לדורותיה, ירושלים תשסד, עמ' 9; דותן, אור ראשון, עמ' 66-67; R. C. Steiner, "Poetic Forms in the Masoretic Vocalization and Three Difficult Phrases in Jacob's Blessing", *Journal of Biblical Literature* 129, no. 2 (2010), pp. 226-233; ולאחרונה, בהרחבה רבה: כאן, ההגייה הטברנית, א, עמ' 56-92. וראה גם במקורות שנרשמו להלן, הערה 6.

שחזורה של מסורת ההגייה הטברנית העסיק לא מעט את החכמים בעשרות השנים האחרונות, ונכתבו על הנושא מאמרים, עבודות, וגם ספרים שלמים.² כאן נעסוק בביור פרט אחד מן המסורת הזו – עדותו של רב סעדיה גאון על הגיית המיוחדת של היור הדגושה בפי אנשי טבריה.³ הדברים מובאים על ידי ר' יונה אבן ג'נאח, אגב דיונו בנכונותה של ההשוואה הלשונית בין העברית והערבית:

וכמו זה עשה רב סעדיה ז"ל בספר יצירה, כי כשזכר שם שאנשי טבריה יעשו מן היור הדגושה ג'ים, זכר שגם כן עושים הערביים והביא לראיה ועדות מקצת דבריהם.⁴

מקורו של הציטוט הוא בפירושו של רב סעדיה גאון לספר יצירה, שנכתב בבבל בשנת 931.⁵ אלו דבריו (בתרגום לעברית):

[לעניין שמרנותה של מסורת העברית הטברנית בכלל ראה שלושת מאמריו של אהרן הורנקול: "Discord Between the Tiberian Written and Reading Traditions: Two Case Studies", *Studies in Semitic Vocalisation and Reading Traditions*, Cambridge 2020, pp. 227-280; "The Hebrew of the Dead Sea Scrolls and the Tiberian Reading Tradition: Shared Departures from the Masoretic Written Tradition", *Dead Sea Discoveries* 27, no. 3 (2020), pp. 410-425; The Masoretic Text and Tiberian Hebrew: Observations from the Perspective of the Dead Sea Scrolls and Related Material (המאמר לא נדפס והוא נגיש בדף שלו באקדמיה), ובספרות המרובה שנרשמה במאמרים אלו.]

2 חשוב במיוחד ספרו של כאן, ההגייה הטברנית.

3 על זיקתו של רס"ג לאסכולה זו ראה: מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 65–66; ש' מורג, 'קהילות ספרד והמסורת החיה של הלשון העברית', מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנב, עמ' 86 [=הנ"ל], עיונים בעברית לדורותיה, ירושלים תשסד, עמ' 33; הנ"ל, 'על שבע כפולות בג"ד כפר"ת בספר יצירה ועל שרי – שרה ואברם – אברהם', תרביץ, סג (תשנד), עמ' 136–137 והערה 12; דותן, אור ראשון, עמ' 18–19, 34–40. וראה להלן, ליד הערה 16 ובה. להשערת דותן (שם), רס"ג יושב בארץ ישראל בין השנים 915–921.

4 ר' יונה אבן ג'נאח, ספר ההשגה לר' יונה אבן ג'נאח, בתרגומו העברי של עובדיה הספרדי, מהדורת ד' טנא וא' ממז, ירושלים תשסו, עמ' 139. לשון המקור הערבי:

מתל הד'א רב סעדיה ז"ל פי ספר יצירה פאנה למא ד'כר הנאך אן אהל טבריה ינטקון באליא אלמשדרה 'ג'ימא <ד'כר איצ'א אן אלערב קד תפעל קד תפעל ד'לך ואסתשהד בבעץ' כלאמהם פיה J. M. Delgado, *Kitāb Al-mustalḥaq by Ibn Ḡanāḥ of Cordoba: A Critical Edition, with an English Translation, Based on All the Known Judaeo-Arabic Manuscripts*, Cambridge Genizah Studies Series, Volume 11, Brill 2020, p. 164. 'ג'ימא' נוסף פה על פי ארבעת כתבי היד המובאים באפראט).

צריכים אנו לבאר במקום זה מספר האותיות בדיוק. כי שמענו שיש אנשים העושים אותם שנים וארבעים אותיות, לפי שהם מרבים באלו הכ"ב, ומצרפים אליהם השבע הכפולות, ומצרפים אליהם שבע התנועות, כלומר קמץ ופתח וחלם וסגול וחירק וצירי ושירק, ונעשו ל"ו, ומוסיפים ה"צ'אד", וה"ט'א", והפי כאמרך אפרנו⁶, והלמד⁷ כאמרך

- 5 כפי עדותו של רס"ג עצמו בתוך החיבור (שם: א'רמב לשטרות): ספר יצירה (כתאב אלמבאדי) עם פירוש הגאון רבנו סעדיה ב"ר יוסף פיומי ז"ל: מקור ותרגום, תרגום ומהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' פו. וראה: דותן, אור ראשון, עמ' 20, 33; מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 177 הערה 402.
- על פירושו של רס"ג לספר יצירה ראה מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 177-193, 355-359; ח' בן-שמאי, מפעלו של מנהיג: עיונים במשנתו ההגותית והפרשנית של רס"ג, ירושלים תשעה, עמ' 83-90; R. Jospe, "Early Philosophical Commentaries on the Sefer Yezirah: Some Comments", *Revue des Etudes Juives*, CXLIX (4), 1990, pp. 369-415. מובן שאין ענייננו כאן בפירוש המיוחס לרס"ג המצוי בדפוס ספר יצירה, שבאמת אינו לרס"ג. על פירוש זה ראה נ' בן-שחר, פירוש ספר יצירה המיוחס לרב סעדיה גאון: מהדורה ביקורתית ופרקי מבוא, לוס אנג'לס תשעה, עמ' 12-81.
- 6 על פא זו ראה: למברט, פירוש ספר יצירה, החלק הצרפתי, עמ' 64 הערה 3; ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית: על יסוד המהדורה העשרים ושמונה של הדקדוק העברי לוילהלם גזנויס, שעובר בידי א' קאוטצש, תרגם מגרמנית: מרדכי בן-אשר, מהדורה שנייה מתוקנת בידי: יהושע בלאו, ירושלים תשמ"ב, חלק א, 6i; מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה העברית: חקירה בִּהְבְּרוֹן העברי ותולדותיו, ירושלים תרפ"ח, עמ' 35; ר"ש שטיינר, 'הפ"א הנחצית במלה אֶפְדְּנוּ (דניאל יא, מה)', חקרי עבר וערב: מוגשים ליהושע בלאו על ידי חבריו ותלמידיו במלאת לו שבעים, בעריכת ח' בן-שמאי, תל אביב תשנ"ג, עמ' 551-561; י' עופר, 'הגיייה מיוחדת של האות פ"א בשלוש מילים בספר דניאל', עיוני מקרא ופרשנות, יא (תשפ), עמ' 215-225 (תודתי לרב מנחם זילבר על הפניה חשובה זו); כאן, ההגייה הטברנית, א, עמ' 159-160, 215-220.
- בתרגומו הקדום של ר' משה בן יוסף הדיין (בן המאה ה"ג לערך; התרגום השתמר בשלושה כת"י: פרמה 3018 'ס' F13747; המאה ה"ד, מינכן 221 'ס' F1104; המאה ה"ו, ומינכן 92 'ס' F23122; המאה ה"ט-י"ז, ונרפס לאחרונה, על פי כתבי יד אלו, על ידי ע' פורת, שני תרגומים קדומים לרב סעדיה גאון: פתרון ספר האמונות וחרצ"ב הבינות ופירושו לספר יצירה, לוס אנג'לס תשפ. וראה שם, עמ' 327-335, על התרגום ומחברו. ענייננו מופיע שם, עמ' 359) מופיע במקום 'אפרנו' - **אפטרופא**, אך אין ספק שהנוסח הערבי שבכת"י פוקוק (להלן הערה 12), המתאשר גם מתוך התרגום הקדום לפירושו של רס"ג לספר יצירה המצוטט אצל רבי יהודה בן ברזילי הברצלוני, בן המאה ה"א-י"ב (פירוש ספר יצירה להרב הנשיא ר' יהודה בר ברזילי הברצלוני ז"ל, מהדורת שז"ח האלברשטאם וד' קויפמאנן, ברלין תרמ"ה, עמ' 229; על תרגום זה ראה: מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 357-358; פורת, שם, עמ' 329-327), הינו המקורי (וכבר העיר על כך למברט, שם). נראה שהמתרגם לא הכיר את המלה 'אפרנו', וחשב שכתוב אפטרופא. [להלן נעיר על שגיאות נוספות של המתרגם. על טיבו של התרגום הזה

"אללה", וה"ג'ים" כאמרך "ג'אבר", והשין כפי שהיא בלשון הפרסים⁸, ונעשו ב"מ אותיות. והתבוננתי באלו העשרים הנוספות, ומצאתי לכל קבוצה מהם ענין. אשר לשבע הכפולות כבר הזכירן בעל הספר. ואשר לשבע התנועות הרי הם כאויר בינות לאותיות המתבטאות בהן נעלמות בחקרן וסתרן. אבל השש הנותרות מצאתי שכל אחד מהן גנוב מבין שתי אותיות. [...] אבל "הג'ים" הרי בין הגימל והיוד, ולפיכך עשאוה הטברנים⁹ בתוך היוד הדגושה, ועשאוה מקצת הערבים¹⁰ במקום היוד,

ראה: ר' יוסף קאפח, פירוש רס"ג לספר יצירה (לעיל הערה 5), עמ' ח; מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 356-359.

7 במקור הערבי: ואללאם. על לאם זו ראה: סגל, פונטיקה (לעיל הערה 6), עמ' 34; W. H. T. Gairdner, The etics of Arabic: A Phonetic Inquiry and Practical Manual for the Pronunciation of Classical Arabic and of One Colloquial (the Egyptian), C. A. Ferguson, "The Emphatic I in Arabic", La ge 32, no. 3 (1956): 446-452.

8 בתרגומו של ר' משה הדיין (לעיל הערה 6): והסין כאמרך אלפרס. ובהמשך גם שם: 'השין הכבד'. שמא לכך התכוון למברט בכתבו (פירוש ספר יצירה, החלק הצרפתי, עמ' 64 הערה 5) כי 'לפי הנוסח העברי מדובר בשין (או סין לגירסה אחרת) שבמילה (?)(فرس' (סימן השאלה במקור, וצ"ל الفرس, אלפרס; כפי שכתוב במבוא למהדורתו, למברט השתמש בכת"י מינכן 221, ובכת"י זה האותיות 'אל' (לא הליטורה א') קריאות וברורות, כך שספקתו אינה מובנת). לפי זה מדובר בשין ערבית. ואכן, בתרגום זה, אחרי 'והסין כאמרך אלפרס', נוסף משפט (שחסר בנוסח כת"י פוקוק ובתרגום שבפירוש ר"י ברצלוני, לעיל הערה 6), בו נאמר במפורש: וכל אלה המלות בלשון ערבי הם. רמז לכך ניתן אולי למצוא גם בנוסח כת"י פוקוק, שהרי בהמשך נאמר 'השין הכבדה', לא 'השין הפרסית'. אולם סביר שהנוסח הערבי שבכת"י פוקוק, 'ואלשין כמה יכון פי כלאם אלפרס', הינו הנוסח המקורי, וכי ממנו נוצר, בשיבוש, הנוסח שבתרגומו של ר' משה הדיין, לא להפך. (ותדע, שהרי אם מדובר במילה הערבית 'אלפרס', היה די במילה 'פרס' לבדה). גם בתרגום הקדום שבפירוש ר"י ברצלוני (לעיל הערה 6) נאמר: ואל שין כמה שיהיה בדברי פרס. אם כן, מדובר בשין פרסית (וכבר העיר על כך קויפמן ב'הערות נוספות' לפירוש ר"י ברצלוני, לעיל הערה 6, עמ' 348), אלא שיייתכן שמדובר בשין הערבית שבפי הפרסים (כלאם = דיבור). על שין זו ראה דרנברג (להלן הערה 19), עמ' 210, ולהלן הערה 38.

9 בתרגום ר' משה הדיין (לעיל הערה 6), בשלושת כתה"י: העבריים. נוסחו המעולה של כת"י פוקוק מתאשר מן התרגום שבפירוש ר"י ברצלוני (שם, עמ' 230), ומן הציטוט אצל ר' יונה אבן ג'נאח (לעיל, ליד הערה 4). ועד נוסף: ברשימת שינויי נוסח שבראש כת"י ניו-יורק, בהמ"ל 1902 (ס' F11000); העתק מכת"י פרמה. בקטלוג הספיה"ל מופיע כי שינויי הנוסח הם לפי כ"י שהיה ברשות ד"ר [אליעזר] Loewe [=כ"י מס' 20] שהוא העתק מכ"י מינכן 49; לא הצלחתי לאתרו) תוקן 'העבריים' אל 'בני טבריה'. מוזר אפוא, כי למברט בתרגומו הצרפתי לפירוש רס"ג לספר יצירה (למברט, פירוש ספר יצירה, החלק הצרפתי, עמ' 65) כתב les Palestiniens, ורק בהערה 3 מצא לנכון להעיר כי בכת"י פוקוק הטבריינים הם שמישו את היוד הכפולה כג'ים.

לפי שאומרים אנו בני "עלג" וכוונתם בני עלי, אוכלים התמרים "אלברנג" כוונתם "אלברני", וזה מצוי באחד מספרי הערבים.¹¹ והשין הכבדה הרי היא מבין השין והג'ים. וכיון שאלה גנובות מבין שתי אותיות נעשו כמזויפות, ואין ראוי למנותם עם הכ"ב אותיות שהם יסודיות.¹²

10 בתרגומו של ר' משה הדיין (לעיל הערה 6), על שלושת כתה"י שלו: **העברים**. וגם כאן, נוסחו המעולה של כת"י פוקוק מתאשר מן התרגום שבפירושו של ר"י ברצלוני (שם, עמ' 230) ומדברי ריב"ג המובאים למעלה ליד הערה 4, ונוסח התרגום תוקן ברשימת שינויי נוסח הנ"ל (הערה 9).

11 בתרגומו של ר' משה הדיין (לעיל, הע' 6), על שלושת כתה"י שלו: **זה מצוי במקצת לשון העבריים**. וגם כאן, נוסחו המעולה של כת"י פוקוק מתאשר מן התרגום שבפירושו של ר"י הברצלוני (שם, עמ' 230) ומדברי ריב"ג המובאים למעלה ליד הערה 4, ונוסח התרגום תוקן ברשימת שינויי נוסח הנ"ל (הע' 9) – **זה מצוי במקצת ספרי לשון ערביים**. עדות זו מובאת כמעט כלשונה במילונו הגדול של אבן מנט'ור (בן המאה ה"ג-ד), לסאן אלערב, בתחילת אות ג'ים, על שם אבו עמר אלברני (בן המאה ה"ח-ה'י):

אבו עומר בן אלעלא אומר: יש מבין הערבים המחליפים את ההגה "י" הדגוש בהגה "ח" כאומרך: אמרתי לאדם משבט "חנט'לה" מאיזה שבט אתה? השיב: "فَقَيْمَجْ" [=פְּקִימַגְ], אמרתי: מאיזה חוטר? השיב: "مُرْجْ" [=מְרַגְ]; התכוון לומר: "فَقَيْمِي" [=פְּקִימִי], "مُرِي" [=מְרִי].

כאן מובאות דוגמאות לחילופים אלה מפני משוררים ערביים. בדוגמאות שהן בתי שיר מלשון הברורים מוזכרות שתי הדוגמאות המוזכרות גם אצל רס"ג: وأبو عليّ [=ואבו עלג'] תחת אבו ע[] (אלברנג) תחת אלברני. הוא מסיים:

זאת אינה ההגייה המקובלת, ואין זכר להשערה כלשהי לחילופי ההגה יו"ד בהגה ג'ים (ג'מאל אלדין מחמד אבן מכרם אלפאריקי [אבו מנט'ור], לסאן אלערב, כרך 2, עמ' 205-206. פרופ' עלי ותד תרגם את הקטע עבורי, ותודתי נתונה לו).

מסתבר שלעדות זו מכון רב סעדיה גאון. לדיון בצורת הגייה זו ראה: A. Roman, *Etude de la Phonologie et de la Morphologie de la Koinè Arabe*, Université de Provence 1983, pp. 101-106, 218.

במחקר, ראה: E. Mustafawi, *An Optimality Theoretic Approach to Variable Phonological Processes in Qatari Arabic*, Unpublished Thesis, University of Ottawa 2006, pp. 120-127; Mustafawi, *Mustafawi* 2006, pp. 120-127.

דג איננה אלא g או j. על המקורות שאספה Mustafawi ניתן להוסיף: C. Holes, "Phonological Variation in Bahraini Arabic: The [j] and [y] Allophones of /j/", *Zeitschrift für Arabische Linguistik* 4 (1980), pp. 72-89. וראה להלן הערה 37. וראה גם: למברט, פירוש ספר יצירה, החלק הצרפתי, עמ' 65 הערה 4 [=דרנברג (להלן הערה 19)], עמ' 209 הערה 12; מורג, להלן הערה 13.

12 רס"ג, פי' ספר יצירה (לעיל הערה 5), עמ' עד-עה; דרנברג (להלן הערה 19), נספח 2, עמ' 208-207 [=Journ. asiatique, Paris 1870, pp. 515-516]; למברט, פירוש ספר יצירה, החלק הערבי, עמ' 42-43; החלק הצרפתי, עמ' 64-65. מן המקור הערבי

למרות מובנו הפשוט של המשפט המודגש בקטע זה, שבני טבריה הגו את היוד הדגושה כמו ג'ים ערבית, היו חכמים אחדים שהסתפקו שמא אין כוונתו של רס"ג אלא, שבני טבריה תעתקו את הג'ים הערבית על ידי יוד דגושה.¹³ בתקופה שלפני רס"ג שימשה טבריה כעיר בִּיָּה מוסלמית גדולה, והשפה הרשמית בה הייתה ערבית¹⁴; סביר אפוא שבתקופה זו גם הקהילה היהודית המקומית דיברה, לפחות ביחד עם העברית (והארמית), ערבית.¹⁵ קיימת גם עדות מוסלמית על כך שמדקדק טברני רבני, אבו כת'יר יחיא אבן זכריא, שהיה

שבכת"י (היחידי) בודליאנה, פוקוק 256 |ס' F16901|, שנכתב בשנת 1263. לשון המקור הערבי (על פי מהדורת הרב י' קאפח):

ואמא אלג'ים פפי מא בין אלג'ימל ואליוד, ולד'לך ג'עלהא אלטבראניון פי אליוד אלגדש, וג'עלהא בעץ' אלערב מקאם אליא, אד' יקולון נחן בני עלג יענון בני עליף נאכל אלתמר אלברנג יענון אלברני, והד'א יוג'ד פי בעץ' כתב לגה' אלערב.

13 למברט, פירוש ספר יצירה, החלק הצרפתי, עמ' 65; ז' בן-חיים, [ביקורת על: ג' גומפרץ, מבטאי שפתינו, קרית ספר, ל (תשטו), עמ' 164; ש' מורג, 'המסורת הטברנית של לשון המקרא', פרקים, ב (תשכט-תשלד), עמ' 117 הערה 37א=הנ"ל, מחקרים בלשון המקרא, ירושלים תשנו, עמ' 277 הערה 37א].

14 ראה על כך: אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, עמ' 10-11; M. Gil, *A History of* גומפרץ, מבטאי שפתינו, קרית ספר, ל (תשטו), עמ' 164; ש' מורג, 'המסורת הטברנית של לשון המקרא', פרקים, ב (תשכט-תשלד), עמ' 117 הערה 37א=הנ"ל, מחקרים בלשון המקרא, ירושלים תשנו, עמ' 277 הערה 37א].

15 על לשונה של הקהילה היהודית בטבריה בתקופה הנידונה ראה: נ' אלוני, 'קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית', לשוננו, לב (תשכח), עמ' 153-172; הנ"ל, 'עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו יסודות הלשון העברית', לשוננו, לד (תשל), עמ' 88-93, 98-99; א' אלדר, 'האמנם נמצאו בגניזה שרידי החיבורים האבודים כתאב אלמצותא, ניקוד רב סעדיה גאון ומחברת עלי בן יהודה הנזיר', עלי ספר, יב (תשמו), עמ' 60 הערה 71 [=הנ"ל], הבלשנות העברית בימי הביניים: טקסטים ומחקרים, ירושלים תשעו, עמ' 294 והערה 44; M. Polliack, *The Karaite tradition of Arabic Bible Translation: A Linguistic and Exegetical Study of Karaite Translations of the Pentateuch from the Tenth and Eleventh Centuries CE*, Brill 1997, p. 11; J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Jerusalem 1999, p. 268; י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל אביב תשס, עמ' 49-50; כאן, ההגייה הטברנית, א, עמ' 2-3; 118-119; והשווה: מ' בית-אריה, 'שיחון עברי-לאטיני מן המאה העשירית', תרביץ, מח (תשלט), עמ' 278-285; א' גרוסמן, 'ישיבת ארץ ישראל: יצירתה הרוחנית והזיקה אליה', ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה, בעריכת י' פראוור, ירושלים תשמז, עמ' 193 והערה 49; אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, עמ' 31-35. גיל (לעיל הערה 14, עמ' 176-177) מציין כמה תעודות מטבריה של המאה העשירית ואילך, הכתובות בערבית (בכתב ערבי), אולם מדובר בתעודות רשמיות שאין בהן כדי ללמד על שפת הדיבור של הקהילה.

מורו של רס"ג בתקופת שהותו בטבריה, תרגם את המקרא לערבית.¹⁶ גם אין להוציא מכלל אפשרות שהקהילה היהודית השתמשה בסוג של תעתיק עברי לערבית שלהם, למרות שהדבר איננו מתועד.¹⁷ ואין לשלול את התעתיק התיאורטי הזה מלהיות בעל אופי פונטי, המאפשר לג'ים להיות מתועתקת על ידי יורד גושה, אף-על-פי שהתעתיק שהשתמש בו רס"ג לא היה כך; תעתיקים פונטיים מוכרים בתקופה שלפני רס"ג, אם כי הג'ים מתועתקת בכולם על ידי גימל (לפי הפרשנות האמורה בדברי רס"ג, תעתיק זה היה ייחודי לבני טבריה).¹⁸

16 ראה: מלטר, רב סעדיה גאון, עמ' 32-36; אלוני, עלי בן יהודה הנזיר (לעיל הערה 15), עמ' 80-81; מ' גיל, 'ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099): מילואים, הערות, תיקונים', תעודה, ז (תשנא), עמ' 284-285 והערה 9; הנ"ל (לעיל הערה 14), עמ' 177-178; Polliack (לעיל הערה 15), עמ' 11-13; אפרתי, טבריה בתקופה האסלאמית הקדומה (לעיל הערה 14), עמ' 193, 322.

17 אם נקבל את זיהוי של אלוני, 'עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו יסודות הלשון העברית' (לעיל הערה 15), הרי שלפנינו חיבור בערבית, בכתב עברי, מן טבריה של התקופה הנידונה. ויש בזה משום ראייה לסתור, כי הג'ים כתובה בחיבור זה בגימל. אולם כבר דחו אלדר (לעיל שם), ואחריו דותן, 'ההגייה הכפולה של רי"ש', מחקרים בלשון, יז-יח (תשעז), עמ' 271 הערה 26, ועמ' 277, 279, את דבריו של אלוני, ואין לדעת אם המחבר היה תושב טבריה או רק ביקר בה, כמשתמע מן דבריו. ומכל מקום יש בו תיעוד של כתיבת ערבית בכתב עברי מן התקופה והאזור הכללי המתאימים, אשר הג'ים מתועתקת בו על ידי גימל. הדברים האלו תקפים גם לגבי 'כתאב אלמצותאת' שפרסם אלוני וייחס למשה בן אשר (אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, עמ' 113-151), ראה אלדר שם.

18 על שיטת תעתיק זו, עדויותיה, תפוצתה וזמנה, ראה: י' בלאו, 'על שינויים במערכת הכתיב של הערבית-היהודית בימי הביניים', תעודה, ו (תשמח), עמ' 159-162; הנ"ל, "On a Fragment of the Oldest Judaeo-Arabic Bible Translation Extant", In: Genizah Research After Ninety Years – The Case of Judaeo-Arabic, Cambridge 1992, pp. 31-34; J. Blau and S. Hopkins, "On Early Judaeo-Arabic Orthography", Zeitschrift "Judaeo-Arabic Papyri: Collected, Für Arabische Linguistik 12 (1984): 9-27 Edited, Translated and Analysed", Jerusalem Studies in Arabic and Islam 9 (1987): 87-160; הנ"ל, 'תרגומי מקרא קדומים לערבית-היהודית', פעמים, 83 (תשס), עמ' 8; הנ"ל, הערבית-היהודית הקדומה בכתב פונטי: טקסטים מקראיים משלהי האלף הראשון, ירושלים תשעז; י' טובי, 'שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רס"ג', מסורות, ז (תשנג), עמ' 100-105, 110-116; הנ"ל, 'תרגום ערבי-יהודי עממי נוסף לתורה', מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנו, עמ' 484-485; הנ"ל, 'על קדמותם של תרגומי המקרא בערבית-יהודית וקטע חדש מתרגום ערבי-יהודי קדום לתורה', בין עבר לערב, ב (תשסא), עמ' 17-30; הנ"ל, "The Orthography of the Pre-Saadianic Judaeo-Arabic Compared with the Orthography of the Inscriptions of Pre-Islamic Arabia", Proceedings of the Seminar for Arabian Studies, 34 (2004), pp. 345-346; הנ"ל, "Written Judeo-Arabic: Colloquial Versus Middle Arabic", In: Middle Arabic and Mixed Arabic – Diachrony and Synchrony,

אולם, דומה שיש להעדיף את וודאם של הרוב¹⁹ על פני ספיקתם של המיעוט: ראשית, אם מדובר בתעתיק בלבד, לא ברור מדוע השתמשו בני טבריה ביוזר לתעתק בה את הג'ים, בעוד שהגימל עשויה להיות קרובה יותר לג'ים (וגם מבחינה פונטית, שהרי לשיטה זו לא הייתה היור הגויה כג'ים). אלא אם כן הגייתה של הג'ים התרופפה עד כדי כך שהיא נתפסה כקרובה יותר ליור העברי, דבר שאיננו מתועד במקורות מן התקופה הדנים בדרכי ההגייה השונות של הג'ים.²⁰ שנית, נקודות ההבחן המיועדות לציין מימושים אלופוניים עשויות לבוא מעל ומתחת לאותיות, לא בתוכן. שלישית, באותו משפט מקביל רס"ג את זה שבני טבריה 'עשו' (ג'על) את הג'ים בתוך היור הדגושה עם זה שמקצת הערבים 'עשו' (ג'על) את הג'ים במקום היור. במקרה השני ברור מתוך הדוגמות שמביא רס"ג כי מדובר בדרך של הגייה, וסביר שגם בראשון משתמש רס"ג בשורש ג'על למשמעות זו.²¹ ורביעית, בני טבריה התבלטו במסורת הלשון של העברית שלהם, ורס"ג מביא דוגמות מן המסורת הזו, אותה הוא הכיר אישית, במקומות אחרים.²² בשום מקום אין הנוהג הטברני מובא בקשר לערבית, ואין צריך לומר לדרך של תענוק עברי לערבית. סביר אפוא שרס"ג מביא את דיבורם העברי של הטברנים כהמחשה לכך שהפונמה המיוצגת על ידי ג'ים בערבית היא קרובה גם ליור העברית.

לאָמור, אמנם רס"ג מבקר, בקטע המצוטט למעלה, את אלו שהוסיפו על מניין האותיות המופיע בספר יצירה עוד שש פונמות, אבל אין הוא מכחיש את קיומם של (לפחות מקצת מן) הגיים אלו בעברית, שהרי הוא מעיד במפורש

Brill 2012, pp. 265-277; הנ"ל, 'תרגומי המקרא הערביים היהודיים הקדומים', ספר היובל לכבוד הרב פרופ' משה עמאר, בעריכת מ' בר-אשר ור' שרביט, רמת גן תשעח, עמ' 128-116; ת' קיזל, תרגומי המקרא הקדם סעדיאנים לערבית יהודית, עבודת גמר, חיפה 2008, עמ' 30; P. Ackerman-Lieberman, "The Disappearance of the Early Phonetic Judeo-Arabic Spelling and Sa'adya Gaon's Translation of the Bible", Jerusalem Studies in Arabic and Islam 41 (2014): 137-172; M. van Putten, "A Judaeo-Arabic Letter in Early Phonetic Judaeo-Arabic Spelling: TS 13J8.7", Jerusalem Studies in Arabic and Islam 47 (2019): 267-291.

19 כן הבינו, מלבד גומפרץ, ר' יוסף קאפח ור' בנציון כהן המובאים בהמשך המאמר; גם J. Derenbourg, *Manuel du Lecteur d'un Auteur Inconnu*, Paris 1871, p. 209 ('comme les habitants de Tiberiade prononcent le yod, lorsqu'il a dagesch'); א' בן-יהודה (כנראה), מילון הלשון העברית החדשה והישנה, ב, ירושלים ותל-אביב תשלח, עמ' 658-659, הע' 2; ולאחרונה: כאן, ההגייה הטברנית, א, עמ' 201. וכך עולה גם מדברי ריב"ג המובאים למעלה, ליד הערה 4.

20 וגם אם כן, הרי יכול היה רס"ג להמחיש את זה שהג'ים "היא 'בין הגימל והיור" ישירות מן הגיית הערבית הרופפת של בני טבריה.

21 השווה דברי ריב"ג המובאים לעיל, ליד הערה 4.

22 ראה לעיל, הערה 3.

ש"הג'ים [...] עשאוה הטבריינים בתוך היור הדגושה". גם הגייתה המיוחדת של הפא שבמילה 'אפדנו'²³ ידועה לרס"ג. רס"ג רק פוסל את שש פונמות אלו מלהימנות כעיצורים 'טהורים', בגלל היותם "גנוכות מבין שתי אותיות". ולכן, יש בדברי רס"ג משום עדות חשובה על הגייתה המיוחדת של היור הדגושה בפי אנשי טבריה.

כיון שרס"ג מזהה את היור הדגושה שבפי בני טבריה עם הג'ים הערבית, שומה עלינו לדעת איך נהגתה הג'ים הערבית בתקופתו, ובאזור מגוריו (או גידולו), של רס"ג.

מדברי כמה מחברים נראה כי הם הבינו, שרס"ג מתייחס כאן למבטא הג'ים הערבית הנפוץ בימינו, *ḏ* (או הגה קרוב לזה). כך הבין, למשל, ר' יוסף קאפח, מהדיר פירושו של רס"ג לספר יצירה, בהערה לדברי רס"ג האמורים, 'הג'ים כאמרך ג'אבר':

כפי היגוי הגימל הדגושה בפי התימנים,²⁴ ואלו אצל האשכנזים והספרדים אין הבדל בין גימל דגושה לרפויה,²⁵ ואם לרבינו היו שני גמלים ואין אחד מהן כאות "ג'ים" איני יודע היאך היו וראה לקמן.²⁶

23 ראה לעיל, הערה 6.

24 ר' יוסף קאפח, 'ליד צנעא, בוודאי מתכוון אל המסורות התימניות והוגות את הגימל כ-ḏ (ראה מורג, להלן הערה 30). כך עולה גם מתוך הערה 77 שלו:

כבר העירתי לעיל שאיני יודע היאך בוטאו בימי רבנו, ואיני יודע על איזה ספר מציין רבנו, אך יש דומה לזה בשפות אחרות שכן יוסף נכתב JOZEF, או יהודי נכתב באנגלית JEW. גם בגרמנית האות J מתבטאת כמו יוד.

25 נתון זה אינו מדויק. ראה למשל: ר' שאול הכהן, לחם הביכורים, ליורנו תרל, נג ע"ב; ר' בנציון כהן, שפת אמת, ירושלים תשמז, עמ' מב; ר' מאיר ניסים מאזוז, אסף המזכיר, בני ברק תשעד, עמ' פו-פח; ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד: תורת ההגה, ירושלים תשלז, עמ' 8, 19 ואילך; הנ"ל, "Pronunciations of Hebrew", *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 16 (Second Edition, 2007), pp. 555-556; Z. Ben-Hayyim, "Hebrew Grammar: Detailed Survey", *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 8 (Second Edition, 2007), p. 563; Y. Henshke, "Sephardi Pronunciation Traditions of Hebrew", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, Vol. 3 (2013), pp. 537, 540 "Tunisia, Pronunciation Traditions", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, Vol. 3 (2013), pp. 861-862.

על הבחנה אשכנזית דומה, ראה: ר' יוסף יוזפא האן-נוירלינגן, יוסף אומץ, שעלבים תשעו, עמ' כ (אות כח) [וכן אצל נכדו, ראה: ר' יוסף יוזפא סג"ל, נוהג כצאן יוסף, שעלבים תשעח, עמ' פא, אות ג]; סידור מה"ר שבתי סופר מפרעמישלא, ב, בלטימור תשנר, עמ' 301.

26 רס"ג, פירוש ספר יצירה (לעיל הערה 5), עמ' עה הערה 73.

בשנת תש"ד פרסם הפונטיקאי יחיאל גדליהו פ' גומפרץ מאמר תחת הכותרת 'לתולדות הגיית היו"ד'. במאמר זה הביא גומפרץ מקורות רבים המעידים על הגייה מחוככת של היו"ד (d_3) אצל בני הארצות הדוברות שפות רומאניות.²⁷ בתוך הדברים כתב גומפרץ:

היינו רשאים לראות בהגייה הרומאנית של היו"ד סתם התבוללות למבטאן של האומות המארחות, לרבות את צרפת, שגם בה הגו בימי הביניים את ה-j, כמו שהוגים אותה באנגלית עד היום. אבל יש לנו עדות חשובה על הגייה דומה גם בטבריא, והם דברי ר' סעדיה גאון בפירושו לספר יצירה: אשר לג'ים הרי היא בין הגימ"ל והיו"ד, ועל כן שמו אותו הטברנים ביו"ד הדגוש. ומביא את דבריו ר' יונה אבן ג'נאח, כאמרו בפירוש, שלפי דברי רס"ג הוגים אנשי טבריא את היו"ד הדגושה כמו הג'ים הערבית.²⁸

גם ר' בנציון כהן, בספרו 'שפת אמת', ספר אשר 'בו יבואו בירור המבטא הנכון של האותיות והתנועות כהלכה על פי דברי רבותינו הראשונים והאחרונים ועפ"י מסורת עדות ישראל השונות', כנראה הבין כך:

וכן מבואר בדברי רבינו סעדיה גאון בפירושו לספר יצירה [...] והילך לשונו [...] 'ומוסיפים הצ'אד והט'א, והפ"י כאמרו אפרנו [דניאל י"א מ"ה], והלמ"ד כאמרו אללה, והג'ים כאמרו ג'אבר*, והשי"ן כפי שהיא בלשון הפרסים, ונעשו שתיים וארבעים אותיות [...] עכ"ד. והנה אם נתבונן בדבריו היקרים נראה שכמה מחוקי לשון הקודש כלולים בדבריו

27 מקורות רבים מצביעים על העובדה שבארצות אירופה בהן היו השפות הרומאניות שפת-הדיבור, הייתה היור נהגית כ- d_3 , ולפעמים אף התקיימה הבחנה לפיה רק יור דגושה הייתה הגויה כך. אולם, שלא כדברי גומפרץ המובאים בהמשך, אין כל קשר היסטורי בין הגייה זו והגייה הטברנית. ראה על כך בנספח.

28 יג"פ גומפרץ, 'לתולדות הגיית היו"ד', תרביץ, טו (תשד), עמ' 144. כבר בשנת תשג כתב גומפרץ דברים אלו במאמרו 'הגיית האותיות בצרפת וגלגולה לאשכנז', קונטרסים לעניני הלשון העברית: עניני לשון עניני לשון, ג, ירושלים תשג, עמ' 29, ושם בהערה 70 הוא כותב: 'לפי דעתו של הד"ר בנעט [...] התכוון רס"ג עוד להגייה של הג'ים והיו"ד הדגושה כעין צירוף דל"ת-יו"ד = d_3 '. מאמרים אלו חזרו ונרפסו בספרו: מבטאי שפתינו (לעיל הערה 13), עמ' 1-32, 51-86.

מתוך שתיקתו – בעניין זה – של בן-חיים במאמר הביקורת שכתב על ספרו של גומפרץ (לעיל הערה 13) נראה, כי גם הוא הבין שכוונת רס"ג להגיית היו"ד כ- d_3 . גם מתוך דבריו של מורג (לעיל הערה 13), נראה שהוא הבין כך. וכן גם הבין דרנברג (לעיל הערה 19), עמ' 210, וייתכן כי גם א' בן יהודה (לעיל הערה 19), ור' יעקב לויפר, 'תגובת כותב המאמר להנ"ל', ירושתנו, ג (תשסט), עמ' שצד, הבינו גם הם שכוונת רס"ג להגיית היו"ד כ- d_3 .

[...] מדברי רס"ג שהביא דעת המונים את הג'ים הערבית עם האותיות ודחה דבריהם משמע שברור לו שהגימ"ל העברית אינה כמו הג'ים ולא כמסורת התימנים שקוראים הגימ"ל כמו ג'ים, דו"מל, וגם הרב יוסף קאפח הרגיש בסתירה שבין דברי רס"ג הנ"ל למבטא התימנים באות גימ"ל וכתב (בביאורו לרס"ג שם): ואם לרבינו היו שני גימלי"ם ואין אחד מהם כאות ג'ים איני יודע היאך היו. עכ"ל.

* מבטא הג'ים ידוע שהוא כמו הג' במלה ג'ורג' באנגלית, והיינו כמו דו' בזי"ן חלשה כעין השי"ן ימנית, וכמו הז' במלה לודו' ז'ולטי, והיינו האות ח בערבי (ג'ים). אלא שיש מדינות מבטאים הג'ים כמו ז' חלשה בלי ד' עמה, ויש מדינות שמבטאים אותה כמו ד' ד' וז' חלשה יחד.²⁹

אולם, ברצוני להציע שמדברי רס"ג עצמם, בקטע שהובא למעלה, עולה תמונה אחרת. הבה נשוב אל דברי רס"ג:

אבל "הג'ים" הרי בין הגימל והיוד, ולפיכך עשאוה הטברנים בתוך היוד הדגושה, ועשאוה מקצת הערבים במקום היוד, לפי שאומרים אנו בני "עלג" וכוונתם בני עלי, אוכלים התמרים "אלברנג" כוונתם "אלברני", וזה מצוי באחד מספרי הערבים.

קרוב לוודאי שמימושה של הגימל אצל רס"ג הייתה כ-g, וכי מימושה של היוד אצלו הייתה כ-j (כלומר, כיור הרגיל כיום). כך הייתה מימושן של אותיות אלו במסורת טבריה,³⁰ אשר רס"ג היה מקורב אליה,³¹ ובכל הקהילות שבארצות

29 ר' בנציון כהן, שפת אמת (לעיל הערה 25), פתיחה לשער האותיות, סעיף א, עמ' ב-ג. וראה עוד שם, עמ' מב-מד.

30 א' אלדר, 'שער בדבר מקומות החיתוך של העיצורים: מתוך הדאיה אלקאר הארוך', לשוננו, מה (תשמ"א), עמ' 254-255 [=הנ"ל, תורת הקריאה (לעיל הערה 1), עמ' 60-61]; כאן, ההגייה הטברנית, א, עמ' 154-156, 201-204. כך עולה גם מן החלוקה הידועה של אותיות האלפבית העברית למוצאות הפה המופיעה בספר יצירה ובספרות המסורה הטברנית, ראה: אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, עמ' 62-65; והשווה הערתו של בעל מעשה אפד (מובאת בנספח).

גם בכל המסורות הקיימות כיום (כולל מסורת יהודי בגדאד, ראה: מורג, בגדאד ולעיל הערה 25), עמ' 8, וביתר המקורות (שם), פרט למסורות תימניות מסוימות (ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 25-28), הגימל היא סותם וילוני (או ענבלי), וכך עולה מן תעתיקים קדומים וממקורות רבים נוספים (ראה, למשל: ש' היימנס, המילים השאלות מיוונית ומלטינית במשנה: לקסיקון ותורת ההגה, ע"ד, תל אביב תשע"ג, עמ' 242-243; ש' שרביט, תורת ההגה של לשון חכמים: מסד נתונים, ירושלים תשע"ו, עמ' 113-149; B. P. Kantor, *The Second Column (Secunda) of Origen's Hexapla in Light of Greek Pronunciation*, PhD dissertation 2017, pp. 179, 193-195), וגם בתעתיקים אל אותיות ערביות הגימל מתועקת לפעמים על ידי ك

המזרח (פרט למקומות מסוימים בתימן, ראה עליהם בהערה). במקום אחד משייך רס"ג במפורש את הגימל הדגושה ואת היורד לחיך.³² קשה להבין כיצד ניתן לתאר, הן מבחינה חיתוכית והן מבחינה אקוסטית-תפיסתית, את הפונמה d_3 , עיצור בתר-מכתשי, מחוכך שורק, כ'בין הגימל והיורד'.³³ אמנם, עובדה היא שהג'ים הערבית מקורה מן הגימל השמית, אשר אין ספק שנהגתה כ-g. אלא, שחלה בג'ים הערבית תהליך של קידום (fronting), תופעה ידועה ומוכרת משפות אחרות,³⁴ בה מתקדם מקום ביצוע העיצור (או התנועה) ממקומות אחוריים בפה למקומות קדמיים יותר. מובן שתהליך כזה אינו קורה בן לילה; הפיכתה המלאה של g ל- d_3 דורשת שינוי הדרגתי של כמה עשרות, או אפילו מאות, שנים. השאלה היא מתי התחיל התהליך מחד, ומתי הגיעה הג'ים למצבה הנוכחי, להתממש כ- d_3 , מאידך. שאלה זו העסיקה, והיא עדיין מעסיקה, חכמים רבים. דבר ברור הוא, כי כבר במאה השמינית התחיל התהליך - הבלשן הערבי הגדול סיבוייה, בן המאה השמינית, מזכיר שלוש צורות-הגייה שונות לג'ים, המקבילות לשלוש הפונמות g, j , ו-3 (סיבוייה

(כף ערבית), ראה: G. Khan, *Karaite Bible Manuscripts from the Cairo Geniza*, "Transcriptions into Arabic Script: Medieval", CUP Archive 1990, pp. 4-5 Karaite Sources", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics* (2013): Vol. 3:792-99; כאן, ההגייה הטברנית, א, עמ' 155.

המסורות היחידות בהן הגויה הגימל כעיצור בתר-מכתשי שורק הן, כאמור, מסורות תימניות מסוימות, אולם מסורות אלו, המזהות את הגימל עם הג'ים הערבית (בניגוד לדברי רס"ג), נוצרו בהשפעת הג'ים הערבי. ראה קלאר, מחקרים (לעיל הערה 1), עמ' 327; מורג שם.

למימושה של היורד, ראה במקורות המצוינים למעלה בהערה 25. (רק במקומות שונים בארצות אירופה נהגתה היורד כ- d_3 , וזאת בהשפעת הלשונות המקומיות. ראה לעיל, הערה 27 ולהלן בנספח).

31 ראה לעיל הערה 3.

32 רס"ג, צחות (לעיל הערה 1), עמ' 314.

33 הדברים אמורים בין אם כוונת רס"ג לפונמה המורכבת מן גימל ויורד, ובין אם כוונתו להגה ביניים, בין הגימל והיורד (השווה: ר' יעקב לויפר, לעיל הערה 28).

34 ראה למשל: M. K. Pope, *From Latin to Modern French with Especial Consideration of Anglo-Norman: Phonology and Morphology*, Manchester University Press 1934, pp. 125-128; M. Loporcaro, "Phonological Processes", *The Cambridge History of the Romance Languages*, Cambridge University Press (2011), pp. 143-150; P. A. Kerkhof, *Language, Law and Loanwords in Early Medieval Gaul: Language Contact and Studies in Gallo-Romance Phonology*, PhD Dissertation, Leiden 2018, pp. 131-133, 149-150. (אם כן, ראה השערות של M. Maiden, *A Linguistic History of Italian*, Routledge 2014, pp. 47-57).

תומך בשנייה)³⁵ – וכי לקראת המאה השתים-עשרה הג'ים כבר נהגתה, לפחות במקומות רבים, כ-ğ. בתקופת הביניים יש תיעוד לצורות הגייה אחדות, ושורר ערפול מסוים באשר למצב הגיית של הג'ים.³⁶

לאור זאת, נראה שרס"ג התכוון לג'ים שמיושה הפונטי הוא j (או פונמה דומה), 'בין הגימל והיורד'. לכן 'שמוהו מקצת הערבים במקום היורד [...] שאומרים אנו בני עלג' וכוונתם בני עלי'. ולכן, לפי עדותו של רס"ג, מימושה

35 ראה סיכום אצל Connolly (להלן הערה 36), עמ' 161–162, וראה גם Roman, לעיל הערה 11. (להוציא מדברי A. A. Al-Nassir, Sibawayh the Phonologist: A Critical Study of the Phonetic and Phonological Theory of Sibawayh as Presented in his Treatise Al Kitāb, PhD diss., University of York 1985, p. 79, אך ראה שם עמ' 125–124, וראה גם עמ' 138–139; על צורות ההגייה השונות של הג'ים אצל סיבויהי ראה שם, עמ' 78–82, וראה להלן הערה 38.)

36 ראה על כל אלו: H. Blanc, "The Fronting of Semitic g and the qāl-gāl Dialect Split: In: *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies held in Jerusalem 19–23 July 1965*, Jerusalem 1969, pp. 7–37; A. S. Kaye, "Arabic /ḡim/: A Synchronic and Diachronic Study", *Linguistics* 10, no. 79 (1972): 31–72; B. Hary, "The ḡim/gīm in Colloquial Urban Egyptian", *Israel Oriental Studies* 16 (1996), pp. 153–168; J. C. E. Watson, *The Phonology and Morphology of Arabic*, Oxford University Press on Demand 2002, pp. 15–16; A. Zaborski, "Jim", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (2006), Vol. 2, pp. 494–496; M. Woidich and L. Zack, "The g/ḡ-question in Egyptian Arabic Revisited", In: *Arabic Dialectology*, Brill 2009, pp. 41–60; M. M. Connolly, "Revisiting the Question of ḡim from the Perspective of Judaeo-Arabic", *Journal of Semitic Studies* 64, no. 1 (2019), pp. 155–183; A. Al-Jallad, "Aṣ-ṣādu llatī ka-s-sīn – Evidence for an Affricated Ṣād in Sibawayh?", *Folia Orientalia* (2014), pp. 54–56. (העניין נידון במחקרים רבים, ובמאמרים אלו ימצא הקורא ביבליוגרפיה נוספת.) דעת רוב החוקרים כיום היא, כנראה, שהג'ים המצרית העכשווית, g, היא מקורית ואיננה שינוי מאוחר, ראה Watson שם; Woidich and Zack שם; Connolly שם. גם Blanc (שם) סבור כי מבטאים מסוימים – אמנם לא מצריים – ההוגים את הג'ים כ-g (או כ-j, השווה C. Rabin, *Ancient West-Arabian*, London: Taylor's Foreign Press 1951, p. 31; Mustafawi, לעיל הערה 11, עמ' 120–122), הינם מקוריים.

לענייננו חשובה במיוחד צורת ההגייה של הערבית היהודית במצרים (או בבבל) בתקופתו של רס"ג. אולם, מלבד זאת, חשובה גם צורת ההגייה שרווחה במאה השביעית-שמינית, כמאתיים שנה לפני רס"ג, שבה לדעת הכל (ראה במאמרו של Hary הנ"ל) הייתה הג'ים הגויה כעיצור חכי סותם; רס"ג הרי הביא מן 'אחד מספרי הערבים' שכמו אצל הטבריינים, גם בערבית היו שהחליפו בין הג'ים והיורד, וכפי שכבר הראינו לעיל (הערה 11), עדות זו מקורה, כפי הנראה, בדברי אבו עמר אלכצרי, בן המאה השביעית-שמינית.

הפונטי של היוד – עיצור חכי מקורב שבהכפלה עשויה מטבעה להפוך לסותם קולי³⁷ – הדגושה במסורת טבריה הוא כ-³⁸J.

- 37 השווה למשל 'חוק הולצמן' שפעל בשפות הגרמאניות, ראה: W. P. Lehmann, *Proto-Indo-European Phonology*, University of Texas Press 1952, pp. 36-46; Y. Tanaka, "A Proposed Hypothesis for Holtzmann's Law", *La Linguistique* 6, no. 1 (1970), p. 70; L. C. Smith, *Holtzmann's law: Getting to the Hart of the Germanic Verschärfung*, PhD dissertation, University of Calgary 1997; J. E. Rasmussen, "Germanic Verschärfung: Tying Up Loose Ends", In: *Historical Linguistics 1987*, John Benjamins 1990, pp. 425-442; G. W. Davis and G. K. Iverson, "The Verschärfung as Feature Spread", *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science Series 4* (1996), pp. 103-120; R. D. Fulk, *A Comparative Grammar of the Early Germanic Languages*, John Benjamins Publishing Company 2018, pp. 117-120.
- הגרמניות, ראה למשל: I C. C. Torrey, "Schweizer's Remains of a Hebrew Text of I [Maccabees]", *Journal of Biblical Literature*, 22/1 (1903), p. 58.
- מעתיק בכיוון ההפוך קרה בשפות הרומאניות. ראה למשל: D. L. Canfield and J. C. Davis, *An Introduction to Romance Linguistics*, Southern Illinois University Press 1975, pp. 60-61; P. M. Lloyd, *From Latin to Spanish: Historical Phonology and Morphology of the Spanish Language*, American Philosophical Society 1987, pp. 247-248; וראה גם Maiden (לעיל הערה 34), עמ' 54, ועמ' 57 והערה 45. גם בלהגים מסוימים של הערבית יש תיעוד למעתק ג < י, ראה Al-Nassir, לעיל הערה 35, עמ' 81-82. [יש גם המציעים j כחוליית ביניים במעתק g < dg שקרה בערבית, ראה במקורות המנויים לעיל הערה 36, והשווה Mustafawi, לעיל הערה 11].
- למסקנה זו הגיע גם כאן, ההגייה הטברנית, א, עמ' 201. (וראה גם לעיל, הערה 28).
- 38 בסוף הקטע המובא למעלה, מתאר רס"ג את השין הפרסית (ראה לעיל הערה 8) כגנובה 'מבין השין והג'ים'. תיאור דומה, לשין הערבית, נמצא אצל המדקדק הערבי-פרסי בן המאה השמינית סיבויחי: 'ומאמצע הלשון בינו לבין אמצע החך העליון, מקום חיתוך הגימל השין והיוד' (צוטט אצל י' בלאו, בלשנות ערבית, ירושלים תשעז, עמ' 42). אצל סיבויחי, הג'ים, כמו היוד, היא עיצור חכי (ראה לעיל, ליד הערה 35 ובה), אם כן, כוונתו לשין חכית גם כן. (ראה דיון אצל בלאו, שם; Roman, לעיל הערה 11, עמ' 202, 218, 248; H. Churchyard, "Early Arabic siin and siin in Light of the Proto-Semitic Fricative-Lateral Hypothesis", *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science Series 4* (1993), pp. 325-326, Al-Jallad; לעיל הערה 36, עמ' 55; וראה גם: Al-Nassir [לעיל הערה 35], עמ' 38-39, 78-79, 137). יש גם עדויות המצביעות על כך שגם השין הערבית, שרס"ג קושר עם השין הפרסית, הייתה עיצור מכתשי-חכי במסורת טבריה (ראה כאן, ההגייה הטברנית, עמ' 237). נתונים אלו עשויים להתאים עם המסקנה שהעלינו, שהג'ים אצל רס"ג היא עיצור חכי.

פרופ' ג'פרי כאן, בהתכתבות פרטית, הודיע לי כי לדעתו, כוונת רס"ג גם במשפט זה לג'ים חכי סותם, והשין הפרסית אליה התכוון רס"ג היא לא השין הפרסית עצמה (אשר מימושה ההיסטורית הייתה כעיצור בתר-מכתשי, חוכך שורק, אטום, כמו השין

העברית של ימינו) אלא הצ' הפרסית, עיצור מכתשי-חכי מחוכך שורק (te). לדעתו, אף על פי שאין מקום ביצוע פונמה זו אותו מקום אשר ממנו מופקת הג'ם החכי הסותם, יכול רס"ג לתאר פונמה זו כגנובה מבין השין והג'ם, מכיוון שמבחינה אקוסטית הצלילים נשמעים דומים.

אולם, דומה כי קשירתה של הג'ם עם השין העברית והשין הפרסית, אשר אין ספק שנהגו כעיצורים שורקים, מעוררת קושי מסוים עם הזיהוי של הג'ם כעיצור חכי סותם, שכן בלתי סביר שעיצור שורק, ואפילו עיצור מכתשי-חכי שורק, ייתפס כצליל הקרוב לזה של עיצור חכי סותם. ואמנם צלילה של הצ' הייתה נחשבת כדומה לזה של הג'ם, כפי שניתן להיווכח מכך שהגרפמה ڄ, וריאנט של הג'ם, נבחרה לשמש את הפונמה הזו, אבל עובדה זו דווקא מלמדת על הגייה שורקת של הג'ם. השווה הפרסית היהודית הקדומה, וכן גם האיות הארמי-סורי של הפרסית, שהפונמה te מיוצגת בהן על ידי האות צ (ראה: R. C. Steiner, *Affricated Sade in the Semitic Languages*, The American Academy for Jewish Research 1982, pp. 13-14, 52-56, 75-81; B. Utas, "The Jewish-Persian fragment from Dandan-Uiliq", *Orientalia Suecana: Volume 17*, 1968, p. 125; P. O. Skjærvø, "Aramaic Scripts for Iranian Languages", *The World's Writing Systems*, Oxford University Press, 1996, p. 516; H. Borjjan, "Judeo-Iranian Languages", In: *Handbook of Jewish Languages*, Brill 2017, p. 255; P. Orsatti, "Persian Language in Arabic Script: The Formation of the Orthographic Standard and the Different Graphic Traditions of Iran in the First Centuries of the Islamic Era", *Creating Standards* 16 (2019), p. 58, כמו כן, בתקופה הקדומה (לפי שטיינר, עד שנת 224), במילים השאולים מן הפרסית אל השפות השמיות הגה זה (te) נכתב דווקא על ידי שין (אשרנא, נחשיר, דרגש ועוד, ראה שטיינר, שם, עמ' 51-52; A. E. Yuditsky and C. Ariel, "Sade – Shin Change in the Dead Sea Scrolls", In: *The Reconfiguration of Hebrew in the Hellenistic Period*, Brill 2018, pp. 250-251). קשירת פונמה זו אל הג'ם הערבית, הבאה לידי ביטוי בדברי רס"ג, עשויה אפוא ללמד דווקא על הגיית הג'ם הערבית כעיצור שורק הדומה לצ' הפרסית, כלומר, כ-ڄ.

בזהירות נעלה את האפשרות שהלהג של הערבית אותו הכיר רס"ג הכיל שני אלופונים לג'ם, ڄ ו-ڄ. ולא רחוק הוא, כי כבר סיבויי הכיר שתי צורות הגייה אלו (את השנייה הוא מכנה ג'ם הדומה לשין), ראה לעיל ליד הערה 23 ובה, וראה Blanc (לעיל הערה 36) עמ' 18 המצדד שאין סיבויי מדווח על שינויים דיאלקטיים, אלא על אלופונים המותנים בנסיבות פונולוגיות. (סביר שתהליך הקידום חלה רק בסביבות פונטיות מסוימות). תדע, שהרי ברשימת ששת העיצורים המוספים שנתן רס"ג, אצל הצ'אד והט'א לא הדגים רס"ג 'כאמרך...', כי מדובר בפונמות ערביות רגילות, ואילו בפא ולאם ושין דקדק רס"ג לכתוב 'כאמרך אפדנר', 'כאמרך אללה' ו-'כפי שהיא בלשון הפרסים', משום שבאלו לא מדובר בפונמות הרגילות (על הפא ראה לעיל הערה 6, על הלאם לעיל הערה 7). וגם בג'ם דקדק רס"ג לכתוב 'כאמרך ג'אבר', הרי שלא מדובר בג'ם הרגיל אלא בג'ם שבמילה ג'אבר. אם כן, ייתכן שבתארו את השין הכבדה, הפרסית, שהיא בין השין והג'ם, כוונת רס"ג אל הג'ם הרגילה, שנהגתה גם היא כשורק. (ייתכן כי הג'ם הזה נתפסה כמקבילה הערבית של הגימל העברית, ולכן היא לא נמנתה עם הפונמות המוספות.)

נספח: השלמה להערה 27

מקורות רבים מצביעים על העובדה שבארצות אירופה בהן היו השפות הרומאניות שפת-הדיבור, הייתה היוד נהגית כ-dg, ולפעמים אף התקיימה הבחנה לפיה רק יוד דגושה הייתה הגויה כך. ראה, למשל, דברי רבי אברהם בן מאיר דה-בלמש (איטליה, המאה ה"ט-ט"ז) בספרו 'מקנה אברם' (לספר זה הכין המחבר תרגום לטיני שנדפס עם הנוסח העברי, עמוד מול עמוד, שנים ספורות אחרי מות המחבר; על הספר ומחברו ראה: ד' בן-אריה, תורת הלשון של אברהם דבלמש לפי חיבורו הדקדוקי מקנה אברהם, ע"ד, רמת-גן תשעא, עמ' 24-19; הנ"ל, 'מקנה אברהם דבלמש: קריאה מחודשת בדקדוק עברי מהמאה ה"ט' לאור חיבורים עבריים ולטיניים', מחקרים בלשון יז-יח (תשעז), עמ' 117-135), לגבי מבטא בני איטליה ופרובינציה:

ואם תאמר הרי יש לערב ולרומי מוצא הג' (בנוסח הלטיני: ge) וליונים מוצא הכי (שם: chi). אשיבך כי גם אלה לא חסר הלשון העברי וזה כי לפי קריאת האיטליק והפרובינצלי (שם: Italon & gallon, איטליה וצרפת) היוד בדגש מוצאה מוצא הגימל בלשון ערב ולפי קריאת הספרדים (שם: Hispanoru) הגימל עם נקודה למעלה היא מקום הגימל אצל הערב (מקנה אברם, ונציה רפג, דמיון והפרש האותיות, ד"ה 'ומזה').

עוד קודם לכן השמיע ר' יצחק בן משה הלוי, המכונה פריפוט דוראן (פרפיניאן, צפון קטלוניה, המאה ה"ד-ט"ז; לתולדותיו ראה עתה: י' הקר, 'פרפיניאן דוראן באיטליה וגורל הספרים העבריים אחרי מאורעות קנ"א' (1391), בדרך אל המודרנה: שי ליוסף קפלן, בעריכת א' בר-לבב ואחרים, ירושלים תשעט, עמ' 61-91, ובספרות שם), דברים מפורשים: ודע כי על פי ההנחה הזאת האמתית קול היוד אשר הוא כפול אצלנו אנשי הגלילות האלה הוא יותר חזק בתנועת הלשון אל הגובה מקולות גכך. אמנם הכפלת קול היוד אצלנו הוא כי אנחנו נקרא היוד באמצע התיבה בקול מיוחד כמו אֵים דֵים. ובתחלת התיבה בקול מיוחד כמו ים יד ובשתי הקולות האלה תנועות היוד אל המעלה יותר מוחשת לחזקה מתנועת גכך. ותנועת הכף הרפה יותר חלושה ויש לה שתוף קצת עם הגרון. אמנם אמרתי אצלנו לפי שהאשכנזים וצרפתים יתנו לשני היודין תנועה אחת והיא התנועה אשר לה אצלנו בראשי התיבות. ואין ספק כי תנועת היוד גם לנו גם להם אינה כפי מה שהיתה אצל הראשונים כי אחר שהניחו היוד מאותיות החיך לפי דרכם אין ספק שהיו מניעים אותה בכל מקום על הדרך שאנו מניעים אותה בְּדֵים וְאֵים כי לו יניעוה על דרך תנועתה בִּיד וִים אצלנו לא היו מניחים אותה מאותיות החיך לפי דרכם לפי שהוא מן הנראה תכלית ההראות כי על דרך תנועתה אצלנו בִּיד וִים שהיא מאותיות הלשון על כן נראה כי לפי דרך הראשונים אנחנו טועים בתנועתה בִּיד וִים והדומים להם. והצרפתים טועים בתנועתה בכל מקום שהיא ר"ל בראש התיבה ואמצעה (מעשה אפד, וינה תרכה, עמ' 37).

מקור נוסף: ר' אברהם הרופא משער אריה (איטליה, המאה השש-עשרה), בתחילת ספרו שלטי הגבורים, הקדיש פרק לתיאור שיטות אלפבית שונות, ביניהן שתי שיטות של האלפבית הערבי. בשתייהן הוא כותב כי: 'אֵים - הגימל נקראת כמו יוד דגושה אצלנו' (שלטי הגיבורים, ירושלים תשע, עמ' כז-כח).

גומפרץ, במאמריו הנרשמים בהערה 28, דן בצורת הגייה זו ואסף מקורות נוספים המתעדים אותה. ומכל מקום, למרות תרומתו החשובה של גומפרץ, הנושא טרם נחקר

באופן מקיף, ולכן נרשמו פה מקורות נוספים אשר צורת הגייה זו עולה מהם, ואשר ניתן להיעזר בהם לצורך הבנת סוגיה זו:

תשובת ריצב"א המובאת במדרכי על מסכת גיטין, פרק המגרש, סימן תמו (במהדורת מ"א רבינוביץ, ירושלים תשנ, עמ' 790-791; התשובה מובאת גם בסמ"ק מצורף, חלק ב, ירושלים תשלז, עמ' קמג, וראה: ר' משה מרדכי יוסף מיוחס, שער המים, שלוניקי תקכה, חלק השו"ת, סימן יא; א' שלזינגר, 'נהר יי"ר או נהר קיי"ר', דאצ"ה, 44 [ד תמוז תשסח], עמ' 1-2; מגן אבות לר' שמעון בן צמח דוראן: כרך 'אמונות ודעות', ירושלים תשסז, עמ' 370; ר' יעקב מולין, שו"ת מהרי"ל החדשות, ירושלים תשלז, סי' לח, עמ' מד; G. Schlessinger, *Die altfranzösischen Wörter im Machsor Vitry*, Mainz 1899, p. 18; D. S. Blondheim, *Les Parlers Judeo-Romans et la Vetus Latina*, Paris 1925, pp. CXXVII-A. Darmesteter and D. S.; עמ' 24-25; CXXX Blondheim, *Les Gloses Françaises dans les Commentaires Talmudiques de Raschi*: Texte des Gloses. France: Champion, 1929, p. 82ff et passim I. Garbell, "The Pronunciation of; עמ' 55; (תשו), טו לשוננו, 30 (1962), no. 3/4; Israel 28, no. 3/4 (1962), p. 30 קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית (סיום), לשוננו, כז/כח (תשכד), עמ' 330-332, 329; ח' מרחביה, 'על תעתיק מלים עבריות בכתב-יד לאטיני מן המאה השלוש-עשרה', לשוננו, כט (תשכה), עמ' 254; A. Freedman, *Italian Texts in Hebrew Characters*, With Special Reference to their Language, PhD diss., University of Edinburgh, 1968, pp. 84, 93, 103; ר' דוד צבי הילמן, 'ביאור "נוד הנח" שבהשגת הראב"ד בהל' ק"ש', ספר הזכרון למרן הרב יחיאל יעקב וינברג, ירושלים תשל, עמ' קח-קיב (תורתי לרב מנחם זילבר על הפניה חשובה זו); M. Banitt, *Le Glossaire de Bale*, Jerusalem 1972, Vol. 1 pp. 50-51; D. M. Bunis, *The Historical Development of Judezmo Orthography: A Brief Sketch*, Max Weinreich Center for Advanced Jewish Studies of the YIVO Institute for Jewish Research 1974, pp. 31-32; א' אלדר, 'ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי (כ"שון 535)', לשוננו, לט (תשלח), עמ' 202 [=הנ"ל, עדה ולשון, לה (תשעה), עמ' 25]; הנ"ל, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כרך א: ענייני הגייה וניקוד, ירושלים תשלט, עמ' 77-78, 120; מורג, מבטאים (לעיל הערה 25), עמ' 558; R. C. Steiner, *Affricated Šade in the Semitic Languages*, The American Academy for Jewish Research 1982, pp. 93-94; א' דודי, "Transcriptions of Hebrew; עמ' 46-43; Academy for Jewish Research 1982, pp. 93-94 של לשון המשנה, באר שבע תשטט, עמ' 46-43; A. di Leone Leoni, "The Pronunciation of Hebrew in the Western Sephardic Settlements (XVIth-XXth Centuries), First Part: Proper Nouns in a Fifteenth-Century Spanish Bible (MS. Escorial IJ 3)", *Bulletin of Hispanic Studies* 81, no. 4 (2004), pp. 441-442; A. di Leone Leoni, "The Pronunciation of Hebrew in the Western Sephardic Settlements (XVIth-XXth Centuries), First Part: Early Modern Venice and Ferrara (1)", *Sefarad* 66, no. 1 (2006), p. 122 הכהן גלאנצר, מעייני אגם, אנטוורפן, תשסג, עמ' קג; הנ"ל, 'שיתסר מכתבים בענייני תורה ולשון' [מאמר בעריכת אהרן גבאי], חצי גבורים, י (תשעז), עמ' תתקכב; ר' משה קטן, אוצר לעזי רש"י, ב, ירושלים תשסז, עמ' 13, 15; מ' ריזיק, מסורות לשון חכמים באיטליה: על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשסט, עמ' 102-105; G. Jochnowitz, "Judeo-; עמ' 102-105

Provençal in Southern France", *Languages in Jewish Communities, Past and Present* 112 (2018), p. 129, 136, 138.

מן הראוי לציין כי, שלא כדברי גומפרץ, הגייה זו מקורה בהשפעת השפות הרומאניות, שהיו שפות הדיבור באזורים בהם הייתה היוד הגויה כ- dʒ , ואין לה כל זיקה גנטית להגייה הטברנית. וכבר העירו על כך: בן-חיים, ביקורת (נרשם בהערה 13), עמ' 164; א' אלדר, 'ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי (כ"י ששון 535)', לשוננו, לט (תשל"ה), עמ' 202 [=הנ"ל, עדה ולשון, לה (תשע"ח), עמ' 25]; הנ"ל, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כך א: ענייני הגייה וניקוד, ירושלים תשל"ט, עמ' 77. (כן כתב לי פרופ' ריצ'רד שטיינר; גם הודיע לי, שאסף חומר רב בעניין ומתכוון לכתוב מאמר על הנושא.)

M. Loporcaro, "Phonological Processes in the Romance Languages", *The Cambridge History of the Romance Languages*, Cambridge University Press 2011, pp. 143-150. **וראה גם:** M. K. Pope, *From Latin to Modern French with Especial Consideration of Anglo-Norman: Phonology and Morphology*, Manchester University Press 1934, pp. 96-97, 129-132; D. L. Canfield and J. C. Davis, *An Introduction to Romance Linguistics*, Southern Illinois University Press 1975, pp. 61-62; P. M. Lloyd, *From Latin to Spanish: Historical Phonology and Morphology of the Spanish Language*, American Philosophical Society 1987, pp. 248-252; H. Jacobs and R. Van Gerwen, "Glide Strengthening in French and Spanish and the Formal Representation of Affricates", *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science Series 4*, 274 (2006): 77-95; M. Kramer, *The Phonology of Italian*, Oxford University Press on Demand 2009, p. 28; M. Maiden, *A Linguistic History of Italian*, Routledge 2014, pp. 47-57; P. A. Kerkhof, *Language, Law and Loanwords in Early Medieval Gaul: Language Contact and Studies in Gallo-Romance Phonology*, PhD Dissertation, Leiden 2018, pp. 131-133, 149-150.

קיצורים ביבליוגרפיים שנעשה בהם שימוש במאמר:

- אלוני, הבלשנות העברית בטבריה** = נ' אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, ירושלים תשנה
דותן, אור ראשון = א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב
 סעדיה גאון, ירושלים תשנז; הדפסה שנייה: ירושלים תשס"ה
- כאן, ההגייה הטברנית** = G. Khan, *The Tiberian Pronunciation Tradition of Biblical Hebrew*, Vol. I-II, Cambridge 2020
- למברט, פירוש ספר יצירה** = M. Lambert, *Commentaire sur le Séfer Yesira ou Livre de la Création par le Gaon Saadya de Fayyoun*, Bouillon 1891
- מלטר, רב סעדיה גאון** = H. Malter, *Saadia Gaon: His Life and Works*, Vol. 1, Jewish Publication Society of America 1921